

KRITIKAPÁLYÁZAT

M. KIR. MINISZTER- ELNÖKÖK TRAGÉDIÁI

Pritz Pál (szerk.): *Bárdossy László a népbíróság előtt*
Maecenas, 1991. 375 oldal, 330 Ft

Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam (1942–1944)*
Európa (Extra Hungariam sorozat), 1991.
315, 377 oldal, 385 Ft

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*
Magyarágkutató Intézet, 1991. 356 oldal, 320 Ft

Századunk magyar miniszterelnökei közül négyet kivégeztek, ugyanennyien emigrációban haltak meg, egyet meggyilkoltak, egy önkézével vetett véget életének – a közéletben megfáradt főtisztviselők megérdemelt, itthoni nyugalma nem sokuknak jutott ki. Hiszen még nem említettük a börtönből súlyos betegen szabadult Tildy Zoltánt vagy az élete utolsó évét szinte teljes elszigeteltségben leélt Kádár Jánost. Megannyi magyar tragédia, mely külön-külön – s talán egyszer egy író, egy történész vagy történész-író révén együtt is – méltán tarthat igényt a közönség érdeklődésére.

A kiadók tudják ezt: a Bárdossyval, Kállayval, Bethlennel foglalkozó – különböző műfajú, de egyaránt tragikus – művek mellé állítható Batthyány Lajos „föbénjáró pöre”, Urbán Aladár értő válogatásában, valamint Nagy Ferencnek az ugyancsak a kitűnő *Extra Hungariam* sorozatban megjelent emlékirata is. Nemcsak a megjelenés egyidejűsége, nemcsak a korszak azonossága, de a három férfiú személyiségének és sorsának számos közös vonása is indokolja, hogy egyetlen írásban tárgyaljuk a Bethlen-életrajzot, a Kállay-memoárokat és a Bárdossyval foglalkozó forrás-kiadványt.

Bárdossyról s az őt 1942 tavaszán felváltó Kállayról már Ránki György megállapította, hogy „a követségeken, diplomáciai fogadásokon, garden s kockélpartykon járatos, jó megjelenésű,

éles eszű Bárdossy s a pesti és vidéki dzsentrikaszinókban forgolódo, a szabolcsi magyar pusztá lassúbb tempóját megtestesítő Kállay szembeállításá hálás téma lehet a magyar úri osztályok különböző típusait bemutató írónak”. (EMLÉKIRATOK ÉS VALÓSÁG MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS SZEREPÉRŐL. 1964. 151. o.) A hasonlat továbbvihető: dunántúli, katolikus, kisenemesi-hivatalnoki gyökerek, lassan induló külügyi karrier, majd üstökösszerű berobbanás a csúcra (Bárdossy) – Horthyéhoz hasonlóan protestáns-dzsentri származás, gyors beérkezés (harmincöt évesen foglalja el atyja főispáni székét Szabolcsban), majd lassúbb, kanyargósabb út a miniszteri és miniszterelnöki bársonyszékekhez (Kállay). Mindkettőjüket szinte a véletlen, a körülmények kényszere emelte a miniszterelnökségbe, egyikük sem vérbeli politikus. Bárdossy a külügyből jött, se pártja, se belpolitikai tapasztalata: „Tisztán látta, hogy nem államférfiú alkat. Úgy véljük, nem taktikázott, hanem őszintén beszélt erről a tárgyalás során, amikor magát tisztviselőnek vallotta.” (11. o.) Kállay, aki Bárdossynál feltétlenül inkább volt államférfi, ugyancsak látta, hogy nem áll mögötte párt, nincs komoly politikai tapasztalata, s a csüggesztőnek ítélt helyzet mellett ezzel érvelt, amikor először nemet mondott Horthynak, újra és újra megpróbált kitérni a kormányalakítás elől.

A Bárdossy-per napjainkig csak egy hiányos és torz 1945-os, valamint egy ellenkező oldalról hiányos és torz 1976-os (svájci) kiadványból lehetett ismert, ezért elismerés illeti a Maecenas Kiadót, hogy a rendőrségi vizsgálat és a két tárgyalás teljes (fennmaradt) anyagát megjelentette.

Az ismert diplomáciatörténész Pritz Pálnak nem lehetett könnyű dolga, hiszen a jegyzőkönyvek mellett a Magyar Rádió archívumára is támaszkodnia kellett, s a különböző, olykor töredékes dokumentumokat illesztette össze. Feladatát formai szempontból is példásan oldotta meg; az egész könyv kiállítása (fotókkal, névmutatókkal) kiválóan sikerült. Színvonalas és kiegyensúlyozott bevezetőjének mindössze azzal a megállapításával vitakoznék, hogy (a negyvenes évekre) „a nyilasok ereje mind nagyobb lett a magyar belpolitikában...” (9. o.). Valójában a nyilas mozgalom 1940-re túljutott a csúcsponton, befolyása

számottevően csökkent. A mérsékelt, angolbarát politika hiveit inkább a kormánypárt túlsúlyos szélsőjobboldala és a németbarát katonai vezetés akadályozta a háború alatt.

A kötet igazolja azt a szerkesztői megállapítást, hogy „a per egésze, de főleg az elsőfokú ítélet nagyon határozott törekvést mutat egy akkora teljesen újszerű történelemszemlélet meggyökeresítésére. E szemlélet jegyében nem csupán Bárdossyról mondtak megsemmisítő ítéletet, hanem az 1919–1944 közötti negyedszázadról is” (16. o.). Persze majd fél évszázad távolából sok mindent másként látunk, mint „akkora, a még luktető sebek, füstölő romok közepette” (uo.). Érzékeljük a vádlott szellemi fölényét, amit a népbíró elnöke – ezt 1988-as visszaemlékezésében olykor maga Major Ákos is elismeri – gyakran otrombán, agresszívan torolt meg. De nem mindenről ítélünk ma másként, s a szerkesztő erre is világosan felhívja a figyelmünket.

Eddig inkább csak a történelemszakmán belül mondatott ki, hogy gyökeresen különböztek az 1941-es jugoszláviai, illetve a szovjet hadba lépés körülményei, következőleg teljesen eltérő Bárdossy felelőssége is. A délvidéki akciónál – írja Pritz –, „Bárdossy felelőssége... addig terjedt... hogy végrehajlotta az akkori hivatalos Magyarország akaratát” (7. o.). A Teleki–Bárdossy ellentét konstruált ellentét csupán.

A Szovjetunió elleni háborús részvételünkkel kapcsolatosan azonban – melyről manapság politikai célzatú kijelentések is elhangzanak – nincs ok kétségbe vonni Gosztonyi Péter idézett kijelentését: „kevés olyan háború van, amelybe egy országot és népét annyira könnyelműen vitték bele, mint ahogy Magyarországot döntötték veszélybe 1941 júniusában vezetői” (13. o.) – közöttük Bárdossy. Gosztonyi véleménye szinte rimel Bethlen István gróf 1944-es emlékiratának megállapítására, aki szerint „Magyarország kívül maradhatott volna a mérkőzésen egészen addig az időpontig, amikor az orosz gőzhenger a Kárpátokban meg nem jelent...”. (BETHLEN ISTVÁN EMLÉKIRATA 1944-BŐL, Szerk. Romsics Ignác, 1988. 119. o.) Bethlen, aki Kállayt kivéve minden Gömbös utáni magyar kormányt elítél, megjegyzi magyarázatul, hogy „Bárdossy László feltétlenül éles eszű, sok szép tehetséggel megáldott, hazafias magyar volt, azonban erősen jobboldali beállítottságú, és szentül hitt a német győzelemben, ami annyival ke-

vésbé volt érthető, mert hiszen mint diplomata, aki éveket töltött Londonban, elég alkalma volt a világot megismernie és a nemzetközi erőviszonyokat és politikai összefüggéseket tanulmány tárgyává tennie” (uo. 140. o.).

Ebből a szemszögből száralmas rabulisztikának tűnnek Bárdossynak a másodfokú tárgyaláson, az utolsó szó jogán elmondott szavai: „a hadiállapot beálltának megállapítása [szemben a hadüzenettel] viszont annak a konstataciója, hogy a másik fél ellenséges, háborús cselekményt követett el. Ez utóbbi tehát eo ipso ment minden támadó szándéktól... a magyar kormány nem hadiállapotot deklarált, hanem megállapította, hogy a provokálta ellenséges támadás [ti. az ún. kassai bombatámadás] következtében – tehát a magyar kormány akaratán kívül fekvő okból (!) – a Szovjetunió és Magyarország között háborús állapot állt be” (326. o.). Pritz annyit jegyez meg: „most azonban e gyatra urugy is elégséges volt a végzetes döntés meghozatalához” (10. o.), s kiemeli Bárdossy – nem egyedül viselt – személyes felelősségét a döntésben.

Egyetlen – úgy véljük, alapvető – kérdésre kell még válaszolni a két másik mű áttekintése után: volt-e, lehetett-e más, járhatóbb út?

Kállay Miklós emlékirata harminchét évvel az angol kiadás után jelent meg magyarul, Antal László szerkesztésében, Borhi László utószavával, az Európa Kiadónál. Az alapos jegyzetapparátus és a névmutató mellett dokumentumok és interjúk is gazdagítják a kiadványt.

A két kötet mondanivalója egyetlen mondatban összefoglalható: két évig tartó, eredménytelen kísérlet a harmadik – a magyar – út megtalálására nácizmus és bolsevizmus között, melynek vége bukás: támogatás híján mindkettőt megkaptuk. A szabatos, világos, jól fogalmazott, itt-ott latinos szerkesztésű mondatok nem rejtik el a csalódottságot, melyet Kállay majd minden szereplővel szemben érez, amiért magára hagyták őt és az országot. Hibáztatja a kisszerű itthoni pártpolitikásokat, akik nem mérték fel a tétet vagy rosszul kalkuláltak, kárhóztatja miniszterelnökök elődeit (főleg Imrédyt és Bárdossyt) – de mindenekelett a Nyugatot, amiért nem segített, nem is akarta megérteni helyzetét. Mellesleg egy utódnak, Dálnoki Miklós Bélának

is kijut a bíráló megjegyzésekből, de ennek alighanem már az 1945 utáni viszonyokban rejlik a magyarázata.

Az emigráns Kállaynak egyéb források híján jószívrrel csak saját korabeli beszédei álltak rendelkezésére, s ezekből bőven idéz is. Miniszterelnöksége kezdetétől a németektől távolodó politikát folytatott, sőt 1943-tól már-már szabotálta a német szövetséget – sugallja; Magyarország ezért sem volt egyszerűen csatlós állam. Ez azonban inkább a nyugati olvasóknak szóló, vágyak vezérelte gondolat. 1942-ben, a német sikerek csúcspontján Kállay még csak érzelmeiben és szándékaiban volt németellenes, majd 1943-ban, amikor már óvatosan távolodott nagy szövetségésétől, ellenállni, szabotálni nem mert, nem is merhetett. Többször hivatkozik például arra, hogy Magyarország csak töredékét szállította a szerződésnek szerint Németországnak járó kontingenseknek. Ezzel szemben egy 1943. májusi német jelentés szerint „általában el kell ismernünk, hogy Magyarország Németországgal szembeni gazdasági kötelezettségeinek teljesítésére törekszik”, „a magyar kormány magatartása a gazdasági élet területén nem ad okot semmiféle aggodalomra” (Ránki, i. m. 219. o.).

Kállay, noha nagyon tapintatos, nem tudja elrejtteni, hogy a legnagyobb személyes csalódása Horthy 1944. március 19-e utáni magatartása volt. Hiába próbálta az államfőt rávenni, hogy az ország és a saját érdekében mondjon le, de legalább – a dán királyhoz hasonlóan – vonuljon demonstratívan vissza az ügyek intézésétől. „Ennek sem tudtam megnyerni. Egyre csak azt ismételte – alighanem öntudatlanul –, mi Ferenccs József mondott annak idején a háború megindulásakor: »mindent megfontoltam, mindent meggondoltam, nem tehetek másként.«” (II. kötet, 191. o.)

A német megszállás után a török követség menedéke, ennek megszüntével Sopronkőhida, majd különböző németországi és olaszországi légerek következtek. „Sok érdekes emberrel jöttem össze. Léon Blumban, akivel addig nem találkoztam, finom műveltségű franciát volt alkalmam megismerni... én annak idején nem szerettem a politikáját, de most igen rokonszenvesnek találtam a személyét” – idézi fel fogságbeli élményeit (II. kötet, 241. o.).

Kállay határozott nemmel felel arra a kérdésre, hogy történhetett volna-e másként.

Ugyanezt a kérdést teszi fel az angol kiadás-hoz írott bevezetőben C. A. Macartney és az utószóban Borhi László (előbbi az angolszász olvasót igazítja el a magyar politika útvesztőiben, utóbbi a nagyhatalmi viszonyokban rejülő alternatívákat foglalja össze) – s mindketten tagadóan válaszolnak. Borhi szerint Kállay „külpolitikáját csak az 1943 decemberétől 1944 márciusáig tartó időszakban érheti kritika”, mert nem dolgozott ki semmilyen új változatot arra az esetre, „ha az eredeti [angolszász orientációjú] külpolitikai irányvonala kudarchoz vezet. Ez részben megmagyarázza a magyar külpolitika 1943 decembere és 1944 márciusa közötti uresjáratát” (II. kötet, 301. o.).

Valójában sem Kállay, sem Bethlen, sem Horthy nem tudta, nem akarta tudomásul venni azt, hogy Nagy-Britannia (ismét) leírta Magyarországot, sőt általában Kelet-Európát; nem érzékelték, hogy a brit birodalom másodrangú hatalomként fejezi be a világháborút. Ám ebben az esetben nincs-e igaz a kiváló Macartney Elemérnek: „Bárdossy valószínűleg profétának bizonyult, amikor megjósolta, hogy a magyarok hiába erőlködnek és várják a Nyugattól, hogy kielégítse a nemzet igazságosnak vélt követeléseit, sőt megvédje az országot a Szovjetuniótól, erőlködésük csak meddő lehet...”? Mi van akkor, ha nincs harmadik út? Ebben rejlik a korszak és a résztvevők tragédiája.

Arról nem szólva, hogy a felsorolt magyar államférfiak aligha képzeltek, hogy London – ezt Juhász Gyula és mások kutatásaiból tudjuk – egyenesen kivánatosnak tartotta, hogy Magyarország kiprovokálja a német megszállást: „a mi szempontunkból egy invázió nagyon jól szolgálná érdekeinket” – vélekedett a brit vezérkar 1943 nyarán (idézi L. Nagy Zsuzsa, Századok, 1990. 2. szám, 329. o.).

Végül a legjelentősebb egyéniségről, a legnagyobb tragédiáról, az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb hazai történelemszemesítőjéről, Romsics Ignác immáron teljes Bethlen-életrajzáról. Első részét (melynek terjedelme az új kötetnek jó egyharmada) 1987-ben adta ki a Magvető; ez 1921 tavaszáig, a miniszterelnöki poszt elfoglalásáig követte Bethlen életpályáját. Nem csekély teljesítmény gyorsan változó világunkban, hogy 1991-ben csaknem szó szerint ugyanazt a szöveget vehette át új művébe; Romsicsnak nem volt

süksége arra, hogy átírjon, átértékeljen. Már az első részben élvezhettük jó arányérzékét, pontos megfigyeléseit, világos stílusát, biztos (sohasem tolakodó) ítéleteit. A legtöbb igazi biográfushoz hasonlóan rokonszenvezik hőisével, de megőrzi kritikus távolságtartását, sosem idealizál. Vártuk tehát a folytatást, s nem csalódtunk.

Romsics előadásában a Maros vidéki, református mágnás útja tele van paradoxonokkal, de legalábbis a történelmi helyzetből és az egyéniségből következő sajátos kanyarokkal. Erdélyi politikusként 1918-ig nemigen találta a helyét a magyar politikában. Igaz, hogy már huszonhét évesen képviselőnek választották, hogy tehetségére Tisza is felfigyelt – országosan ismert politikus mégis csak húsz évvel később vált belőle. Negyvenhét évesen úgy lett kormányfő, hogy – rövid erdélyi miniszterségét leszámítva – miniszteri tárcát még nem töltött be. Tudott várni – mondhatnánk. 1918 előtt megfordult csaknem valamennyi parlamenti pártban, mert a közjogi kérdések körül folyó politizálás nem elégítette ki, az alakuló progresszióhoz pedig – természetesen – nem csatlakozott. A gyakori átülések, paradox módon, inkább függetlenségét, tudatosan vállalt szuverenitását jelezték.

„1918 őszéig Bethlen István sajátos erdélyi jeggyel rendelkező agrárius-nacionalista politikus volt”, aki „1918–19 nagy kataklizmájának hatására... nagyobb perspektívájú konzervatív-liberális politikussá vált.” (1987-es kötet, 266. o.) Le tudta vonni, alighanem ő tudta leginkább levonni 1918–19 tanulságait, s az általa kiépített rendszert (mely legalább annyira volt Bethlen-, mint Horthy-rendszer) szélesebb alapokra helyezte – persze a folyamatban csak annyit engedve, amennyit okvetlenül kellett. Ekkor bontakoztak ki igazán azon tulajdonságai, melyeket egy, a párizsi békedelegációt kísérő sajtótudósító így ábrázolt: „csodálatosan hamar bele tudott a viszonyokba illeszkedni. Egykettőre tájékozódott, gyors pillantással értékelte a viszonyokat, embereket, érzéke volt a lehetőségekhez, tapintata az eszközök megválasztásához” (1991-es kötet, 106. o.).

1921-ben Bethlen egy elszigetelt, kis-Magyarországnak lett – alig korlátozott hatalmú – vezetője. Újabb paradoxon, hogy miközben egész tevékenysége, energiája nagy-Magyarország helyreállítására irányult, politikusi

erényei éppen a hirtelen beszűkülő mozgástérben mutatkoztak meg igazán. Mintha az erdélyi ősök génjeiből, a Bethlen Miklós-i „*légy okos, mint a kigyó*” magatartásból is táplálkozott volna ez a habitus.

A sikeresen végigvitt konszolidáció után szürkébb hétköznapok következtek, hosszabb nyaralásokkal, rövidebb minisztertanácsokkal. A húszas évek végén folytatódott a centralizáló tendenciák, itt-ott már olasz hatásokkal mutató korporációs jegyekkel (202–203. o.). Egyetlen példa csupán a parlamentarizmus korlátozására: az 1928-as új házszabályok húsz napról tíz napra csökkentették a költségvetés általános vitájának időtartamát (uo.).

A világválság megingatta a konszolidációt, s ez egybeesett Bethlen kifáradásával. 1931 nyarán, a pénzügyi válság kellős közepén napokig nem tudták előkeríteni – senkivel sem közölte, hogy Somogy megyei birtoka helyett Velencébe utazik; nélküle viszont megbénult, döntésképtelenné vált a máskor távollétében is olajozottan működő gépezet. Érzékelve a megváltozott helyzetet, így indokolta lemondását egyik bizalmasa előtt: „*el kell mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet, hogy ha tovább a helyemen maradok, és elvégzem azt az igen népszerűlén feladatot, amely most a kormányra vár, rövid időn belül elsöpört volna nemcsak engem, akiért utóvégre nem lenne kár, vagy ami nem állítana meg, hanem az egész rendszert. Nekem ki kell vonnom magamat a forgalomból...*” (234. o.). Tíz év után távozott hát a Sándor-palotából, s lett 1944-ig – az utolsó fejezet főcímét kölcsönvéve – a magyar politika „grand old man”-je.

A könyv egyik legsikerültebb, legérdekebb fejezete az egyéniségével, mindennapjaival foglalkozó. Megismerjük a Széchenyi Minci grófnőhöz fűződő, nem is nagyon titkolt viszonyát, olvasmányainak körét, inkei birtokát és a falusiakkal való kimért, távolságtartó kapcsolatát. „*Legnagyobb gesztusa, amit az inkeiek ma is emlegetnek, régi cimbalmának odaajándékozása volt mosónője fiának. Valahogy kiderült, hogy a fiúnak abszolút hallása van. Bethlen behívatta, s miután a gyerek hibátlanul eljátszotta az »Erdélyországban van az én hazám« kezdetű dalt, könnyeivel küszködve jelezte kezével, hogy a hangszer a fiúé.*” (221. o.)

A szerző ugyanakkor számos helyen érzé-

kelteti Bethlennek nagybirtokosi mivoltából fakadó, olykor szűkkeblű „osztálykorlátait”, melyeket például az úgynevezett optáns kérdéssel kapcsolatosan maga is „osztályérdekei önző védelmezésének minősít” (188. o.). Könyvében nem, de egy interjúban azt is kimondja egyébként, hogy a tekintélyen alapuló kormányzás, mely lehetőségként felmerülhetett a húszas évek Magyarországon, semmilyen tekintetben nem lehet példa napjaink Magyarországon.

A korábban már elemzett külpolitikai problémákról Romsicsnak csak egy, véleményünk szerint fontos megjegyzését emelnénk ki: az 1920 elején, csekély reményekkel Párizsba utazó „békeideológus a valós helyzetet és a kilátásokat lényegében reálisan érzékelő belső álláspontjával kiálló ellenítében álltak azok a plakátok és transzparenszek, amelyek a különvontat által érintett vasútállomások falain lógtak. Diplomácia és propaganda nem kívánatos mértékű szétválása, amely az egész két világháború közötti korszakot jellemezte, ekkor és így kezdődött” (100. o.). Szinte felesleges is hozzátenni, milyen nagymértékben hozzájárult ez az önkábitó szétválás a második világháborús kiúttalansághoz és tragédiához.

Az életrajz a legnehezebb, legigényesebb történetírói műfajok egyike. Nem is sok született belőle az elmúlt évtizedben. Romsics tízéves kutatómunkája, imponáló anyagismerete olyan életrajzot eredményezett, amelyet Hajdu Tibor Károlyi-, Borsányi György Kun Béla-, Gábor Vermes (sajnos magyarul még nem olvasható) Tisza-biográfiája mellé állíthatunk. Szerzője ismét bebizonyította, hogy a most negyvenéves nemzedék egyik legfelkészültebb történésze, s alaposan feladta a leckét a Horthy-, Rákosi-, Mindszenty-, Kádár- stb. életrajzok – remélhetőleg már készülődő – szerzőinek. Szerencsés a képek kiválasztása is, öröndetes a – végre mindenütt megjelenő – névmutató. Egyetlen kritikai megjegyzésünk, hogy az előző kötet végén található kitűnő összegzést ebben a kötetben hiába kerestük.

Tragédiákról szolt a cím. A tragédia természetesen mindenekelőtt országos, egy végzetesen elhibázott békerendszer eredménye, melyet házi használatra, röviden Trianonként emlegetünk. De fel kell figyelni azoknak

az egyéni tragédiájára is, akik több-kevesebb (inkább kevesebb) eséllyel befolyásolhatták a végkifejletet. Bárdossy, leváltása után, 1943-ban, egy Fráter Györgyről szolt önigazolókönyvben reflektált is erre az állapotra.

Az ő sorsa nem annyira személyes tragédia, mint inkább egy helyzeté, amelynek következményeit a tárgyaláson kétségkívül férfiasan vállalta. Mert természetesen nem igaz az, hogy „gyávaságát akarta álcázni” azokkal a kijelentéseivel, hogy „mindenért vállalja a felelősséget” (Szabadság, 1946. január 11. 1. o.).

Kállay sorsa jóval inkább az, hiszen eleve kevés reménnyel vállalta a kilátástalannak tűnő feladatot. Amit tehetett, megtette, s amikor már nem tehetett semmit, a török követéségen hallgatta a Budapestre potyogó bombázóport.

Végül Bethlen igazi tragédia, csak ezt eddig valahog a kollektív tudat nem realizálta. Károlyié sokkal jobban előtérben állt. Elfedte személyiségének hallgatag cinizmusa meg persze az a tény, hogy mégiscsak a huszadik századi Magyarország legsikeresebb, legkiemelkedőbb politikusról van szó, akinél hosszabb ideig – Lázár Györgyöt kivéve! – senki sem kormányzott századunkban. Miközben azt sem tudjuk, hogy hol és mikor halt meg, nem tudjuk – a görögöknek, rómaiaknak nem volt ennél súlyosabb büntetés – , hogy van-e föld, mely befogadta.

Romsicsnak az is érdeme, hogy a (relatív) siker és a tragédia bonyolult kapcsolatát érzékeltetni tudta, és alighanem övé a feladat is, hogy kikutassa Bethlen István szovjetunióbeli sorsát. Talán napjainkban ez is lehetséges.

Közhely, hogy a két világháborúval a régi Európa elpusztult. „Egy olyan világ hangja szolt hozzánk, amely már akkor pusztulásba hanyatlott, amikor a szerző még német börtönben ült” – írta Macartney Kállay könyvéről, majd hozzáfűzte: „Kállay Miklós világa, ha elpusztult is, nemesen pusztult el.” (I. kötet, 7., 32. o.) Mindent egybevéve éppen ebben kételkedem – úgy tűnik, akadnak nemtelen tragédiák is, és Magyarország második világháborús sorsa az lehetett. A korszak neves, olykor nemes szereplőire azonban emlékezni érdemes.